

Noves dades sobre el circ romà de Tarragona. Intervenció arqueològica al carrer de l'Enrajolat

Jordi Vilà Llorach,^{*} Imma Teixell Navarro^{**} i Carles Brull Casadó^{***}

1 Introducció

El circ romà de Tarraco ocupava la terrassa inferior i delimitava el gran complex provincial conegut com a Concilium Provinciae Hispania Citerioris. Presenta la catalogació específica de Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN) i, a més, forma part del conjunt de monuments romans inscrits a la llista de patrimoni mundial per la UNESCO l'any 2000.

El carrer Enrajolat de Tarragona (Tarragonès) es troba ubicat, precisament, al damunt de les subestructures que suporten bona part de la graderia septentrional d'aquest edifici circense, motiu pel qual es va considerar oportú i necessari portar a terme una intervenció arqueològica en extensió en tot aquest sector de la ciutat en el transcurs dels anys 2011 i 2012 (Fig. 1).¹

La motivació per portar a terme aquest "Projecte bàsic i d'execució per a l'arranjament del carrer de l'Enrajolat i el seu entorn" perseguia

un triple objectiu. En primer lloc, una renovació tant de la pavimentació com de les infraestructures de serveis del carrer, mantenint el seu caràcter de via dins de la xarxa viària pròpia de la Part Alta de la ciutat de Tarragona. En segon lloc, i aquest potser és l'aspecte més important, es pretenia resoldre i aturar les filtracions d'aigua existents a les mateixes subestructures del circ romà, impermeabilitzant les voltes que servien de suport a la graderia septentrional del mateix edifici; aquest fet es considerava primordial per tal de millorar la correcta preservació del monument, ja que les contínues filtracions estaven degradant d'una manera lenta però inexorable l'anomenada *volta llarga* del circ. Finalment, també es pretenia integrar aquesta nova urbanització del carrer Enrajolat amb l'àrea arqueològica adjacent conformada per l'antiga Casa dels Militars, intentant crear una nova àrea arqueològica que aglutinés totes aquestes restes i fos més comprensible de cara als visitants.

^{*} Arqueòleg. jordivilallorach@gmail.com

^{**} Ajuntament de Tarragona, ICAC. iteixell@tarragona.cat

^{***} Arquitecte.

1. Aquesta intervenció arqueològica ha estat promoguda per l'Ajuntament de Tarragona i l'Institut Català del Sòl (INCASÒL) i ha estat efectuada per l'empresa ABSIS. Patrimoni Cultural.

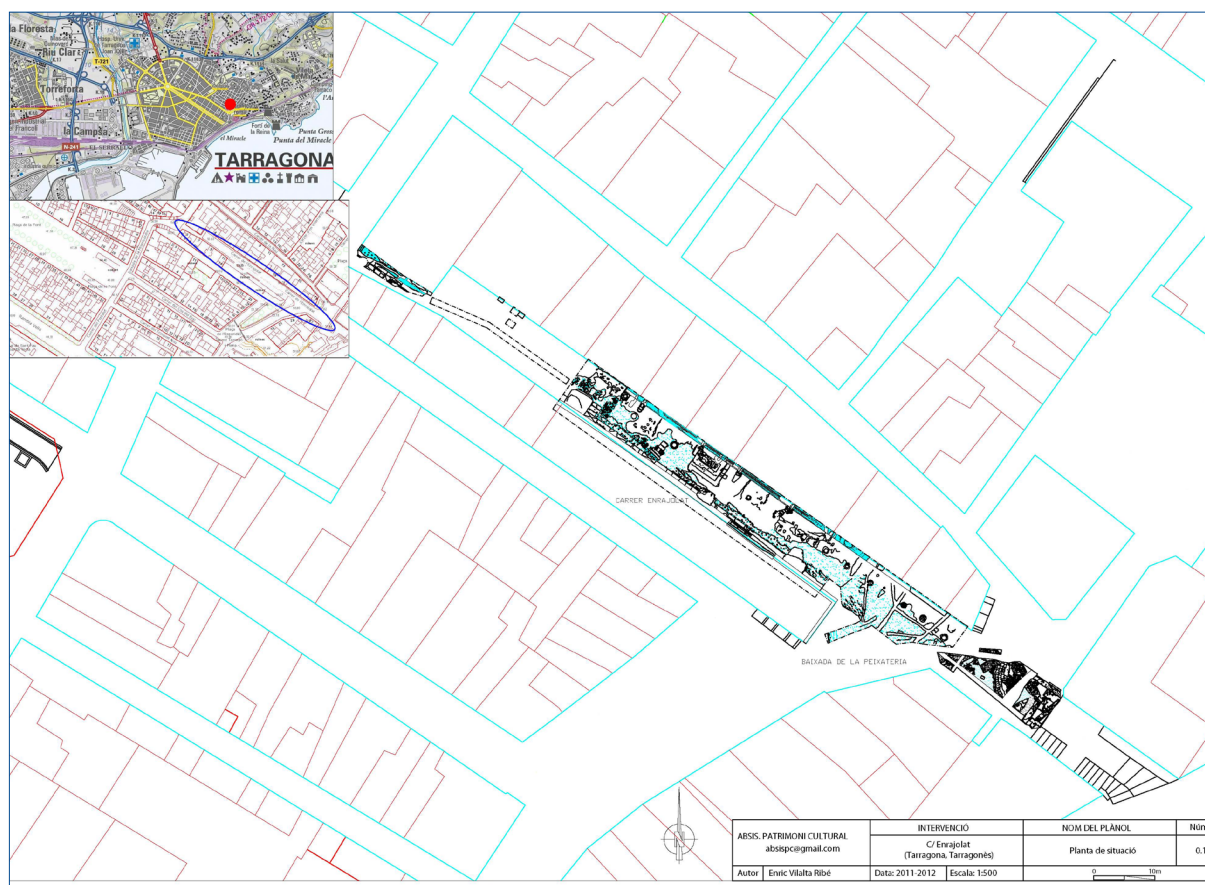

Figura 1. *Planta de situació del carrer Enrajolat amb totes les estructures documentades*

2 Els resultats arqueològics

La intervenció arqueològica en extensió efectuada a bona part del carrer Enrajolat de Tarragona i en algun tram corresponent a l'actual baixada Peixateria ha permès obtenir un coneixement molt acurat i precís d'aquesta zona de la ciutat des del punt de vista arqueològic, tant pel que fa al funcionament i a l'estructura arquitectònica de l'edifici circense d'època imperial (segle I dC) com a les diverses remodelacions i reocupacions sofertes, posteriorment, després de l'abandonament d'aquesta gran construcció pública, amb una evolució diacrònica caracteritzada per una amortització tardana del mateix edifici a partir del segle VI, una fossilització d'aquest sector com a zona oberta de circulació durant el període medieval i una ocupació final en el transcurs de l'època moderna,

abans de les grans reformes i rebaixos de terra per construir tant la xarxa de serveis com la morfologia urbana i urbanística existent en els nostres dies.

2.1. Època contemporània

Al llarg dels segles XIX i XX, la zona on es troba ubicat el carrer Enrajolat sofreix importants remocions de terra, en la major part dels casos associades a la construcció de tota la xarxa de serveis i clavegueram contemporanis. D'aquest període només cal destacar una pavimentació construïda a base d'argila, grava i petits nòduls de calç que s'ha interpretat com un possible nivell d'ús del carrer antic, segurament corresponent o bé al segle XIX o bé a principis del segle XX, a la zona de l'actual baixada Peixateria.

2.2. Època moderna

Si bé els resultats d'època moderna han estat més aviat escassos al llarg de tot el carrer Enrajolat, a la zona adjacent i més propera a la torre del Pretori i a l'actual baixada Peixateria les restes i estructures corresponents a aquest període són força més abundants, encara que la seva interpretació ens planteja certs dubtes, sobretot pel que fa a la funcionalitat d'algunes d'aquestes estructures.

El primer element arquitectònic que caldria destacar és el parament que delimitaria el pati de l'antiga Casa dels Militars, així com les diverses voltes de mig punt associades a aquest mur; tant aquesta estructura com les diverses voltes presenten una tècnica constructiva de pedres irregulars sense treballar lligades amb morter de calç i es fonamenten directament sobre la graderia septentrional del circ, si bé en alguns punts es podien observar diversos carreus treballats, petits fragments motllurats i altres elements constructius reaprofitats d'altres estructures més antigues. Aquesta estructura presentava en el seu traçat un doble parament que li conferia una major estabilitat; una vegada retirada la part frontal que donava al carrer Trinquet Vell es va poder documentar una petita fornícula ornamental feta amb rajola catalana que havia quedat tapiada, si bé tant aquest element estructural com la resta del parament es va desmuntar per poder deixar ben visible la part corresponent a la graderia del circ romà i deixar només dempeus aquells elements ornamentals de caràcter més monumental com a vestigis del reaprofitament de l'edifici romà al llarg del temps. Si tenim en compte els materials ceràmics associats als seus nivells de fonamentació (esmaltats en blau i reflexos metàl·lics), aquest mur es construeix entre finals del segle XVI i el segle XVII. La resta d'estructures corresponents a aquest període modern delimitaven un petit dipòsit quadrangular que va ser amortitzat en última instància com a abocador de residus orgànics, sobretot espines de peix.

Cal mencionar, també, una sèrie de desguassos que haurien de correspondre a un moment de transició entre l'època medieval i

la moderna, sense poder precisar més la seva cronologia. Es tracta d'elements més o menys circulars que presenten una cobertura a través de grans lloses de pedra, algunes d'aquestes reaprofitades d'època romana; aquestes estructures tallen l'extradós de la volta llarga del circ; de fet, aprofiten aquesta gran construcció romana com un abocador al llarg de diversos segles. En algun cas, quan aquests desguassos perden la seva funcionalitat són amortitzats com a petits abocadors de ceràmica i escòries de ferro (en un moment comprès entre els segles XVI i XVII). De fet, tant el material ceràmic recuperat com la composició dels diversos nivells de reompliment són molt semblants als que ja s'havien documentat, amb anterioritat, en una intervenció arqueològica realitzada a l'interior de la volta llarga (Piñol, 2000a).

En aquest mateix sentit, també es poden incloure en aquest període cronològic una sèrie d'orificis circulars que retallen tant el *visori* com l'extradós de la volta llarga; tot i trobar-se al llarg de tot el carrer Enrajolat, aquests elements no apareixen a distàncies regulars. Si bé la part inferior d'aquests forats circulars podria tenir una cronologia més aviat tardana, les seves parts superiors poden correspondre a aquest moment de transició entre l'època medieval i la moderna. Pel que fa a la seva funcionalitat, si bé podrien actuar com a pous de ventilació (Tarragó, 1993, p. 273), tampoc es pot descartar que fossin entrades de llum per il·luminar l'interior de la volta llarga; en qualsevol cas, en última instància van ser amortitzats i reutilitzats com a abocadors de runa i material constructiu contemporani.

Tal com ja hem comentat al principi d'aquest apartat, a la zona adjacent i més propera a la torre de Pretori i una part de l'actual baixada Peixateria les restes estructurals d'època moderna i contemporània són força abundants, si bé la seva interpretació ens genera certs dubtes i és força incerta, fet que es veu agreujat per la gran quantitat de serveis i xarxes de clavegueram que es construeixen en el transcurs dels segles XIX i XX i alteren en gran mesura tota aquesta zona. Molt probablement, alguna d'aquestes estructures podria correspondre a la delimitació de l'antic carrer de Sant Herme-

negild; aquesta via correspon a l'antic carrer o baixada de Pilat, carrer que es va obrir l'any 1883 quan l'Ajuntament va decidir comunicar el petit carrer que sortia de la plaça del Rei i anava fins al carrer dels Pintors (actual carrer de la Nau) amb la Rambla Vella, ja que abans la comunicació era inexistent per la presència de la muralla (Salvat, 1961, p. 192-193; Andrés, 1956b, p. 89). Tampoc podem descartar que alguns d'aquests paraments fossin lleugerament posteriors i corresponguessin a la fonamentació de les escales de Pilat, carrer a base d'escales que comunicava l'esmentada via o baixada de Pilat amb el passeig de Sant Antoni i que és posterior a l'any 1885 (Andrés, 1956b, p. 89).

Tot i això, la gran majoria d'estructures existents en aquesta zona, que també són les que presenten una entitat constructiva més considerable, ens plantegen un greu problema d'interpretació pel que fa a la seva funcionalitat. Si bé la seva tècnica constructiva a base de grans blocs de pedra sense treballar lligats amb un morter de calç molt compacte ens situa cronològicament en un moment proper al segle XVIII, tant les seves dimensions com la seva envergadura només poden correspondre a estructures amb una funcionalitat defensiva i militar o bé amb una funcionalitat de caire més eclesiàstic (Fig. 2); en aquest sentit, alguns

autors parlen que al costat de la torre del Pretori seguia la muralla o baluard en forma de mirador (Andrés, 1956b, p. 89). Aquest fet ens planteja la hipòtesis de poder relacionar aquestes estructures localitzades amb les fonamentacions d'aquest baluard en forma de mirador, tot i que aquestes estructures es van veure molt alterades en el transcurs dels segles XIX i XX per la gran reordenació urbanística que va partir tot aquest sector de la ciutat. Tampoc ens ajuda el fet que, tant a la planimetria antiga com als diversos gravats consultats, no apareix cap element arquitectònic o edifici en aquesta àrea que es pugui relacionar directament amb els murs localitzats arqueològicament en el transcurs de la nostra intervenció, i tenint en compte l'envergadura d'aquests és estrany i ens sorprèn que no quedessin reflectits en la planimetria de l'època. En aquest sentit, no hem trobat cap indicatiu ni al plànol *Plan de la ville, Fort et Mole de Tarragone*, de la primera meitat del segle XVIII, ni al plànol publicat per Florez en la seva obra *España Sagrada* (1769) ni als plànols i gravats fets per Laborde a principis del segle XIX (1806).

Finalment, d'aquest horitzó cronològic modern, resta una última estructura problemàtica tant des del punt de vista de la seva cronologia com de la seva interpretació o funcionalitat:

Figura 2. Estructures d'època moderna sota la Torre del Pretori

es tracta de la fonamentació d'una escalinata monumental amb una forma semicircular, amb cinc graons descendents més o menys ben conservats i les empremtes de les lloses superiors que la conformaven i que han estat espoliades (Fig. 3). Si bé la seva tècnica constructiva amb un morter força compacte pot semblar més aviat moderna, els materials ceràmics recuperats en el seu rebliment constructiu intern ens estarien marcant una cronologia compresa entre finals del segle XII i el segle XIII, cronologies que no concorden en cap cas amb la seva tècnica constructiva. Funcionalment, el més probable seria que una estructura amb aquestes característiques constructives i, sobretot, amb aquestes dimensions podria estar associada a algun tipus de portal o accés; aquest fet ens fa dubtar de les cronologies aportades pels materials ceràmics ja que es tractaria d'una escalinata monumental ubicada extramurs, a l'exterior del Mur Vell que tancava tota aquesta àrea de la ciutat al segle XII, en una zona abandonada que era coneguda com *el Corral* i que no concordaria en cap cas amb la monumentalitat de les restes aparegudes; una altra opció, potser més plausible, seria que la construcció d'aquesta escalinata fos posterior i utilitzessin els materials més propers per al seu rebliment constructiu. En aquest sentit, en aquesta zona es parla de l'existència de diversos portals, tot i que de moment no es poden situar amb exactitud. Segons el P. Andrés de Palma de Mallorca, als voltants del castell del Rei existien dos

portals: per una banda, el portal del Castell del Rei, documentat a la primera meitat del segle XV i que es localitzava a prop de l'església de Natzaret; per altra banda, el portal del Rastrell del Rei, documentat a la primera meitat del segle XVI. Finalment, també parla del portal del Pardó (segle XVII), tot i que no aporta cap registre relatiu a aquest portal (Andrés, 1956b, p. 84-85). Amb les dades de què disposem actualment, no podem afirmar amb exactitud que l'estructura localitzada en el transcurs de la nostra intervenció correspongui a un d'aquests portals. També són molt explícits i de gran utilitat els gravats i dibuixos que ens ha deixat el pintor flamenc Anton Van den Wyngaerde de les vistes sobre la ciutat de Tarragona (1563); en una de les seves panoràmiques, s'observa amb molta claredat la ubicació i l'existència d'un portal al tram de muralla més proper a la torre del Pretori, just en el punt on hem localitzat arqueològicament la fonamentació d'aquesta escalinata monumental. Cal mencionar, també, que en un plànol antic de la ciutat de Tarragona de l'any 1716 (Negueruela, 1985) s'observa una possible estructura més o menys semicircular que es trobaria ubicada en aquest mateix indret; tot i que es podria relacionar amb la fonamentació de l'escalinata documentada arqueològicament, continuem sense poder aclarir de manera precisa la seva funcionalitat i si estava relacionada a algun dels portals d'accés a la ciutat, si bé aquest plànol ens podria estar indicant que a principis del segle XVIII aquesta estructura encara restava ben visible.

Figura 3. Detall de l'escalinata monumental amb les empremtes de les lloses espoliades. Època moderna

2.3. Ocupació medieval

En època medieval, la ciutat de Tarragona va quedar reclosa a l'interior de les dues terrasses superiors que conformaven el gran complex provincial de Tàrraco (el recinte de culte i la Plaça de Representació). Al segle XII la ciutat quedava tancada pel Mur Vell, muralla que es fonamentava directament al damunt del mur de carreus que delimitava meridionalment la Plaça de Representació i que anava, en línia recta, des de la torre del Pretori fins a l'antiga

Audiència o Torre Palol; en aquella època la zona que actualment ocupa el carrer Enrajolat quedava extramurs i era coneguda com *el Corral*. Al llarg del segle XIII aquesta zona continua sent un raval extramurs, i no serà fins a la segona meitat del segle XIV (any 1368), amb la construcció d'una nova línia defensiva coneguda com *la Muralleta*, muralla que aprofita la façana meridional del circ, que aquesta zona quedarà inclosa a l'interior de la ciutat. A partir d'aquesta època, la zona que actualment ocupa el carrer Enrajolat és coneguda com el barri o sector de *la corderia* per la presència en aquest lloc de les botigues dels soguers, espadenyers i esparters, cita que ja trobem documentada en els manuscrits de principis del segle XV; en aquest sentit, tant l'any 1409 com l'any 1428 trobem clarament registrat el *carrer de la corderia*, tot i que només hi havia cases en un dels seus costats ja que l'altre estava ocupat per les cases del carrer de la Nau (Salvat, 1961, p. 189). Aquesta nomenclatura la trobarem documentada en els textos i perviu fins a finals del segle XVI. Cal destacar que aquesta àrea perviurà com a zona de pas durant tota l'època moderna i contemporània fins als nostres dies, tot i que anirà canviant la seva nomenclatura. En aquest sentit, al llarg del segle XVII es coneix com *el carrer de les portes falses*, ja que totes les cases del carrer de la Nau tenien la seva entrada per aquest indret, mentre que la part posterior de la casa donava al carrer Enrajolat. A principis del segle XVIII rebrà el nom de *carrer de les portes falses de l'infermer*, i no serà fins a principis del segle XIX que rebrà la denominació de *carrer de l'Enrajolat* que ha perdurat fins avui; precisament, al llarg del segle XIX aquesta via constituïa un dels principals passeigs de la ciutat, i la tradició deia que el nom li venia de molt antic quan en aquest carrer se celebrava un mercat setmanal de gra i que aquests cereals es col·locaven directament a terra al damunt del paviment (Salvat, 1961, p. 190-191).

Un dels elements més destacats de la intervenció arqueològica efectuada al carrer Enrajolat de Tarragona és la gran quantitat de pavimentacions d'època medieval que s'han documentat, un total de sis, que creiem que es poden agrupar en dos moments d'ocupació di-

ferenciats (Fig. 4). En aquest sentit, un primer moment d'ocupació estaria representat pels nivells d'ús ue 2038, 2039, 2040 i 2041; es tracta de diverses pavimentacions amb una tècnica constructiva a base de graves molt compactades i presència de petites partícules de calç i alguns còdols per donar-li més consistència, superposades entre si amb una diferència de cota que no sobrepassava, en cap cas, els 30 cm de profunditat entre el nivell superior i el més inferior (les cotes oscil·len entre els 55,98 i els 55,70 m s. n. m. al seu extrem més occidental, mentre que al costat oriental oposat aquestes varien entre els 56,13 i els 55,90 m s. n. m.). Pel que fa al seu estat de conservació, si bé el nivell superior ue 2038 es troba en un estat molt més fragmentari, i es localitza en petites franges que no sobrepassen els 2 metres de llargada i que no acaben d'estar connectades entre si, l'estat de preservació de la resta de nivells és molt bo, ja que es documenten de manera uniforme al llarg d'una extensa franja que presenta unes dimensions de 3 metres d'amplada i una llargada que oscil·la entre els 20 metres (ue 2039) i els 35 metres (ue 2041); tant aquesta extensió al llarg de bona part del carrer Enrajolat, com la seva composició a base de graves i petits còdols compactats, ens porten a interpretar aquestes pavimentacions com una sèrie de successives reformes d'una mateixa zona de pas oberta, molt possiblement una via o un carrer. En aquest sentit, també s'han de tenir en compte les acotacions abans esmentades ja que ens indiquen un lleuger desnivell

Figura 4. Pavimentació d'un carrer d'època medieval posterior al segle XIII

en direcció est-oest d'aquestes pavimentacions, desnivell predeterminat en el moment de la seva construcció per tal de facilitar la circulació i evacuació de les aigües (tant residuals com pluvials) en aquesta via. Creiem que es tracta de successives reformes d'una mateixa zona de pas tant per la poca diferència de cota entre els diversos nivells d'ús com pel material ceràmic que s'hi troba associat; en aquest sentit, cal assenyalar que no s'observa cap diferència remarcable amb la ceràmica associada a aquestes quatre pavimentacions; es tracta d'un mateix conjunt ceràmic homogeni amb una cronologia compresa entre els segles XII i XIV, amb nombrosos exemples de tots els serveis de cocció i preparació alimentaris que fan referència a la vaixel·la de tipus domèstic com és el cas de les olles de perfil globular, moltes d'aquestes en vidrat verd, les cassoles, les tapadores i, especialment, els gibrells de tipus vidrat melat i vora desenvolupada penjant. Juntament amb els serveis domèstics esmentats, també ens apareixen les primeres mostres de ceràmica esmaltada en blanc i manganès, que es corresponen a bols, servidors i escudelles. En aquest sentit, complementant aquest conjunt ceràmic, la pavimentació superior més moderna ens ha proporcionat una moneda, concretament es tracta d'un diner del rei Jaume I (1213-1276), que acabaria de corroborar aquesta cronologia en un moment posterior al segle XIII. Tenint en compte totes aquestes dades, potser es podran relacionar aquestes evidències arqueològiques amb les referències documentals abans esmentades sobre el *carrer de la corderia*.

Un segon moment d'ocupació dins aquest horitzó cronològic medieval estaria representat pels paviments ue 2061 i 2067. Es tracta de dos nivells d'ús amb una composició totalment diferent a les pavimentacions anteriors: per una banda, tenim un nivell d'argila molt compactada amb presència esporàdica de partícules de calç i graves que li confereixen més consistència, amb una cota que oscil·la entre els 55,83 i els 55,62 m s. n. m. segons els punts (ue 2061), mentre que, per altra banda, ens trobem amb un paviment bàsicament format per còdols i pedres petites, amb presència d'algun fragment de marbre i restes de material

constructiu tardà, sobretot tègules (ue 2067); en ambdós casos presenten un gruix força considerable, que oscil·la entre els 10 i els 12 cm. En un dels seus extrems, el nivell d'ús ue 2061 presenta una petita capa de graves molt compactades (ue 2046) que hem interpretat com una petita reforma constructiva en un tram on aquest paviment es trobava força deteriorat. Aquestes dues pavimentacions estan separades per un nivell intermedi amb presència de moltes escòries de ferro i restes abundants de material constructiu tardà (tègules i ímbrex), força compacte i bastant barrejat, que es pot interpretar o bé com un reompliment constructiu o bé com una preparació constructiva per al nivell d'ús superior (ue 2061); aquest nivell també ens ha proporcionat un diner de l'època del rei Jaume I (1213-1276). Aquesta moneda, juntament amb un conjunt ceràmic homogeni comprès entre els segles XII i XIV, ens situa aquesta pavimentació (ue 2061) encara en un moment posterior al segle XIII. Tant la seva composició i duresa com, sobretot, la seva extensió al llarg de bona part del carrer Enrajolat, en una franja estreta i allargada, ens porta a interpretar aquests nivells novament com a zones de pas, molt possiblement una via, tot i que a diferència dels nivells anteriors ara estariem parlant de zones de pas diferenciades i no de successives reformes d'una mateixa via. Si bé en aquest cas també es pot observar un lleuger desnivell en direcció est-oest, aquest no sembla tant accentuat o evident com en el cas de les pavimentacions anteriors. Per bé que ens trobem encara en un horitzó cronològic medieval, el conjunt ceràmic associat a aquest últim paviment inferior (ue 2067), amb la presència de diversos fragments de ceràmica andalusina, sobretot elements relacionats amb el servei de taula com seria el cas de bols, safes i plats i alguns exemples de vidrats verds que recorden les produccions de tipus emiral, ens podria estar indicant un possible funcionament d'aquesta àrea com a zona de pas en un moment anterior al segle XIII.

La resta de nivells d'època medieval corresponen o bé a importants nivells de reompliment o bé a retalls antròpics indeterminats i sense una funcionalitat aparent, distribuïts

aleatòriament al llarg del carrer, si bé tots estan caracteritzats per la presència d'una gran quantitat de materials ceràmics, així com un gran nombre de restes òssies d'ovicàprids; aquest fet ens pot indicar la presència propera d'una zona destinada o habilitada a la matança i esquarterament d'animals. També es destacable la quantitat d'escòries de ferro localitzades; aquest fet, associat a la presència i localització de diversos ossos de vaca, amb les seves cares allisades i aplanades i amb diverses marques incises en la seva superfície que hem interpretat com a possibles marques de ferrer, ja que es coneixen exemples de la utilització d'aquest tipus d'ossos com a encluses de ferrer per a dentar les falçs (Esteban, 2005), ens pot fer pensar en la presència d'algun tipus d'activitat industrial propera relacionada amb el treball i la metal·lúrgia del ferro, activitat que molt probablement es portava a terme al carrer dels Ferrers si tenim en compte la seva denominació (carrer adjacent i contigu a la zona d'estudi). Considerant tots aquests elements, la composició d'aquests nivells d'abocament medievals localitzats al carrer Enrajolat és molt semblant a la que es va documentar en una intervenció arqueològica precedent efectuada a l'interior de la volta llarga, just a sota de l'actual carrer Enrajolat (Piñol, 2000a, p. 93).

2.4. Ocupació tardoantiga

Els resultats que es poden adscriure a un horitzó cronològic tardà i que s'han documentat en el transcurs de la nostra intervenció al carrer Enrajolat són més aviat escassos. Es tracta, bàsicament, de diversos nivells de reompliment constructiu, amb una gran quantitat de fragments informes de marbre, restes de carreus de pedra de tipus Mèdol i una gran presència de fragments de *tegulae*, que amortitzen les estructures corresponents tant al *visori* com a la graderia septentrional del circ després del seu abandonament i la pèrdua de la seva funcionalitat com a edifici públic. Només caldria destacar les restes d'una pavimentació fragmentada amb una tècnica constructiva a base d'argila força compactada amb presència de petites

partícules de calç que es troba a una cota que oscil·la entre els 55,25 i els 55,43 m s. n. m.; si bé en alguns punts aquesta es troba entre 10 i 15 cm per damunt del nivell de funcionament del *visori* del circ, en altres zones aquest paviment és pràcticament inexistent i s'acaba perdent a la mateixa cota del *visori*. Si tenim en compte tant la seva extensió i composició com la inexistència d'estructures que defineixin àmbits de caràcter domèstic, podem concloure que aquesta zona de la ciutat que havia estat ocupada pel *visori* del circ romà va restar lliure d'edificacions a partir del segle VI, i quedà com una zona oberta, de pas, que s'acabaria fossilitzant en una via al llarg de les posteriors èpoques medieval i moderna.

Els materials ceràmics documentats ens mostren un horitzó de ple segle VI, amb un gran repertori de formes de serveis de taula en *sigillata* Africana D (exemples de bols de tipus Hayes 81A, Hayes 81B o Hayes 91A, plats de tipus Hayes 103A, Hayes 104A i Hayes 105, algunes importacions en vaixella oriental com un exemplar de plat en Late Roman C de la forma Hayes 3F). Pel que fa als contenidors amfòrics, la presència africana ocupa el percentatge més elevat de les produccions identificades, amb una cronologia compresa entre mitjan segle V i el segle VI avançat, produccions africanes que s'acompanyen d'altres àmfores de procedència oriental. També hem de tenir una especial atenció a les produccions en ceràmica comuna baiximperial, que esdevindran una part important per fixar aquest horitzó cronològic ja que resulten un dels ítems més abundants entre els segles VI i VIII, sobretot pel que fa als recipients de cuina i coccio alimentaris en ceràmica grollera reduïda (olles de cos globular, cassoles carenades, de llavi lobulat i amb abocador, així com també tapadores de llavi engruixit).

D'aquest mateix període cronològic també s'han documentat dues agrupacions de carreus. La primera està formada per un conjunt de tres carreus rectangulars que es troben a l'altura de la volta interior del carrer Trinquet Vell, núm. 16, just en el punt on acaba la volta llarga i comencen les transversals. Aquesta volta ja havia sofert una intervenció arqueològica amb anterioritat (Piñol, 2000a), en el trans-

curs de la qual s'havia localitzat una escala d'accés monumental des del nivell de l'*arena* fins al *praecintio* que separava la *imma cavea* de la *summa cavea*; aquesta escala, mitjançant passadissos i rampes, comunicava el nivell del *podium* amb la graderia. S'ha de tenir en compte que l'accés a la grada septentrional del circ de Tàrraco es feia des de l'arena abans de començar les curses a través d'aquestes voltes amb escales que es troben repartides al llarg de tot el costat septentrional (Piñol, 2000b). Els carreus que s'han documentat durant la nostra intervenció tapien la part superior d'aquesta escala i han de respondre a una amortització tardana d'aquesta part de l'edifici circense. La segona d'aquestes agrupacions estava formada per un conjunt de quatre carreus tardans, de dimensions diferents, un dels quals amb una petita motllura que es podria correspondre amb el brancal d'algun tipus de porta, tot i que en aquest cas es troba parcialment alterat per actuacions antròpiques modernes i contemporànies; si bé la seva funcionalitat és més incerta, segurament també han de respondre a algun tipus d'amortització tardana del circ un cop aquest s'abandona.

Aquest abandonament del circ com a edifici públic d'espectacles es va produir de manera gradual i lenta. En aquest sentit, avui en dia es posa molt en dubte que aquests tipus d'espectacles desapareguessin a partir del segle III amb l'arribada del cristianisme. Si bé Salvà, de Marsella (*De gubernatione Dei*, VI, p. 39), afirmava que amb les invasions germàniques es van acabar els jocs a la majoria de ciutats de la Galia o Hispania, aquesta afirmació contrasta amb la carta que el rei Sisebut va enviar, entre els anys 614-620 a l'arquebisbe de Tarragona, Eusebi, en què el destituïa del seu càrrec per la seva afició als espectacles; s'ha d'entendre que el final dels *ludi* va ser un procés lent que va arribar fins ben entrat el període visigot (Ceballos, 2007, p. 443-444).

2.5. Època romana altimperial

La intervenció arqueològica que s'ha dut a terme al carrer Enrajolat de Tarragona ha

permès treure a la llum nombroses restes d'època romana imperial, algunes ja conegudes mentre que d'altres eren inèdites fins aquest moment.

El primer element arquitectònic que volem destacar és el mur meridional que delimitava la gran Plaça de Representació del Concilium Provinciae Hispania Citerioris i el connectava amb el circ; es tracta d'una estructura monumental d'uns 358 metres de longitud de la qual hem pogut documentar més de 70 metres en aquesta intervenció, estructura que discorre entre la torre del Pretori i la torre homòloga de l'Antiga Audiència, amb una banqueta encofrada d'*opus caementicium* que actuava com a base i un alçat superior de carreus rectangulars en *opus quadratum*, si bé aquests no segueixen un mateix patró metrològic. En els punts on presenta un millor estat de conservació, s'han localitzat un total de quatre filades superposades entre si amb un alçat superior als dos metres. Els carreus que conformen aquest mur, carreus de pedra local de tipus Mèdol, presenten diversos graus d'erosió, si bé en algun tram n'hi ha alguns que encara apareixen encoixinats. En cap cas hem localitzat possibles marques o indicis que ens facin pensar en l'existència d'un placat frontal de caràcter monumental a partir de grans lloses de marbre, així com tampoc hem documentat cap obertura al llarg de tot el seu llenç, fet que ens permet pensar que es tractava d'un mur continu al llarg de tot aquest sector.

Tot i això, la major part de les restes localitzades corresponen a l'edifici del circ, monument construït en el transcurs de l'últim quart del segle I en època de l'emperador Domicià. La nostra intervenció arqueològica s'ha centrat, bàsicament, en el sector nord de l'edifici, concretament a la zona de la graderia més propera a la capçalera del mateix edifici circense. El primer element arquitectònic que cal destacar és la documentació del *visori* de la grada septentrional de l'edifici pràcticament en tota la seva extensió i en un estat de conservació excel·lent en alguns dels seus trams. Constructivament, es tracta d'una plataforma plana amb una superfície llisa ubicada a la part superior de la graderia, un paviment de *cae-*

menticium molt compacte i molt ben conservat que presenta un gruix superior als 10 cm i que s'ha pogut documentar al llarg de més de 100 metres, amb una amplada conservada superior als 4 metres en alguns trams, si bé l'amplada total del *visori* en aquest sector septentrional del circ arribaria als 6,65 metres. S'ha de mencionar que aquesta pavimentació actuaria com a nivell d'ús mentre l'edifici es trobava en funcionament ja que no s'han observat marques ni indicis que es puguin relacionar amb l'existència d'un enllosat superior que hagués estat espoliat amb posterioritat, motiu que ens porta a pensar que ens trobem davant el nivell d'ús original d'aquest edifici circense. Constructivament també cal destacar que aquest *visori* presenta una lleugera inclinació en direcció sud-nord (de 55,19 a 55,48 m s. n. m.), amb un desnivell màxim acumulat de 32 cm amb la finalitat de facilitar i permetre una ràpida evacuació de les aigües pluvials i evitar possibles inundacions de la graderia (Fig. 5). Precisament, aquest desnivell constructiu del *visori* està relacionat amb un pou de desguàs, estructura quadrangular construïda amb carreus de pedra local de tipus Mèdol, amb unes dimensions d'1,20 metres de costat i un orifici circular central amb un diàmetre de 60 cm; aquest pou presenta quatre obertures en forma de cua de milà, una a cada costat i perpendiculars entre si, amb unes amplades que oscil·len entre els 20 i els 30 cm. Segurament el seu orifici central aniria cobert per una gran tapa circular de pedra local decorada, bé que

Figura 5. Estat de conservació de la plataforma plana del *visori* i l'extradós de la volta

malaauradament aquesta no s'ha conservat. La seva cota és de 55,34 m s. n. m., amb la qual cosa la coberta queda uns 20 cm per damunt del paviment del *visori*, tot i que les obertures en forma de cua de milà pràcticament es troben a la mateixa cota que la pavimentació. Per aquest motiu, creiem que tant el *visori* com aquest pou de desguàs es troben en funcionament de manera coetània com a estructures de drenatge. Cal mencionar que aquest pou connectaria amb una gran claveguera de sifó vertical, construïda amb grans carreus de pedra local adossats al mur de delimitació de la Plaça de Representació. Aquests tipus de desguassos baixen en vertical fins a assolir una cota sota l'arena del circ, punt on connecten amb noves clavegueres que ja presenten una pendent molt més suau i travessen tot l'edifici (Mar i Ruiz de Arbulo, 2011, p. 407). Aquestes grans clavegueres servien per canalitzar i evacuar les aigües pluvials provinents tant de la Plaça de Representació com de la part superior del *visori* del circ.

En els punts en els quals la plataforma plana del *visori* no s'ha conservat, s'ha documentat l'extradós tant de les voltes perpendiculars com de la gran volta longitudinal, coneguda amb el nom de *volta llarga*, que sustentaven i suportaven la graderia septentrional de l'edifici circense. Es tracta, en ambdós casos, d'una superfície bastant plana amb una tècnica constructiva a base de pedres irregulars i *opus caementicium*, si bé en les voltes perpendiculars la presència de pedres és força més reduïda i podríem parlar més aviat d'una estructura de *caementicium*. Aquesta mateixa tècnica constructiva ha estat utilitzada també per reomplir tant els ronyons de les mateixes voltes com el punt de connexió entre les voltes perpendiculars i la gran volta llarga; en cap cas s'han pogut observar restes d'altres materials en aquests grans reompliments constructius.

Tot i que els elements arquitectònics del circ romà que hem mencionat fins ara són força interessants arqueològicament i permeten tenir un coneixement més acurat i precís sobre l'arquitectura i el funcionament d'aquest gran edifici públic, no deixen de ser estructures que ja eren conegudes. En aquest sentit, és ben curiós que un dels elements arquitectònics més

significatius, i sobretot inèdits, que s'han localitzat en el transcurs de la nostra intervenció sigui una estructura en negatiu que retalla la pavimentació del *visorium*. Es tracta d'una empremta rectangular amb forma de U, amb unes dimensions pel que fa a les seves cares externes de 4,14 metres d'amplada i 6,20 metres de llargada, mentre que la seva amplada interna és constant al voltant dels 62 cm. Les línies que conformen aquesta gran empremta estan perfectament escairades i molt ben alineades, els seus traçats són completament paral·lels entre si, mentre que els angles que conformen les cantonades són completament rectes i formen angles perfectes de 90°. A la base d'aquesta gran estructura arquitectònica en negatiu s'ha documentat una petita capa o llit de calç i restes de *caementicium*, fet que ens indica que aquesta estaria formada per grans carreus que han estat espoliats. Si bé tant la seva forma i geometria com les seves dimensions ja són força interessants, encara ho és més la seva ubicació exacta dins de la geometria i el context general de l'edifici circense. En aquest sentit, és força curiós que aquesta estructura es trobi just en el punt precís en el qual la direcció de la grada septentrional, completament recta fins aquest moment, es comenci a desviar lleugerament en direcció a l'interior de l'edifici amb l'objectiu

funcional de crear l'angle necessari que permeti una connexió gradual i contínua entre la mateixa graderia i la capçalera del circ. Es tracta d'una desviació molt petita per evitar en tot moment trencaments abruptes; estem parlant d'una digressió al voltant d'1,54°, angle reduït però suficient per permetre desviar el traçat de la grada septentrional uns 75 cm en el tram que hem pogut intervenir (Fig. 6). Tot i que la seva interpretació és complexa, sobretot si tenim en compte el seu estat de conservació ja que només resta l'empremta en negatiu, si ens basem en la seva ubicació més o menys a l'altura de la *meta prima* creiem que ens podem trobar davant d'un possible temple decoratiu o bé una petita tribuna d'autoritats. En aquest sentit, un element arquitectònic semblant podria ser el Tempio del Sole al circ Màxim de Roma, tot i que en aquest cas es troba ubicat a la grada contrària respecte al *pulvinar* (Ciancio, 2001, p. 20). Tampoc és pot relacionar amb la tribuna dels jutges (*tribuna iudicum*) ja que s'hauria d'ubicar a la graderia oposada i tenir accés directe des de l'arena, tot i que en algun cas, com al circ de Leptis Magna, aquesta tribuna no tenia aquesta connexió directa (Pascual, 2001). No descartem que es pogués relacionar amb una tribuna d'autoritats o personatges destacats de la colònia que es trobaria

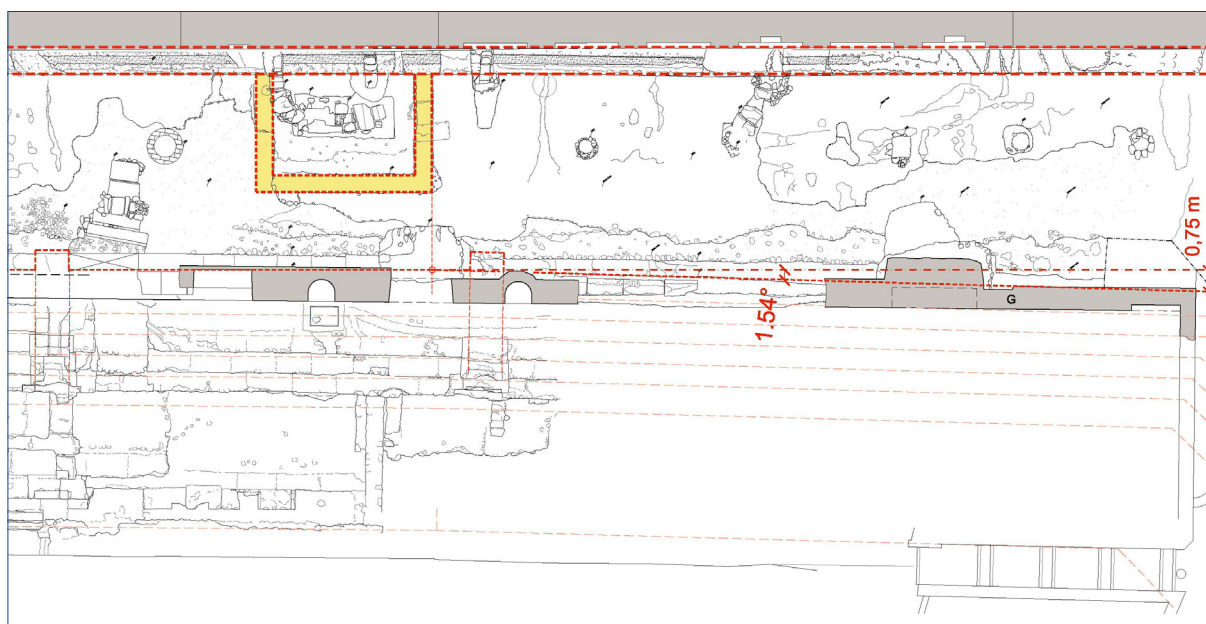

Figura 6. Ubicació i dimensions de l'empremta en negatiu. Possible tribuna d'autoritats

situada en un dels punts que presenten més perill i espectacularitat de tota la cursa.

Un altre dels elements arquitectònics inèdits fins ara i que hem pogut documentar arqueològicament en el transcurs d'aquesta intervenció és una gran canalització hidràulica amb una tècnica constructiva a base d'*opus signinum* i una fonamentació molt més tosca de *caementicium* que hem localitzat a bona part del carrer Enrajolat, concretament des del punt on acaba l'anomenada volta llarga i comencen les voltes perpendiculars, punt en el qual es situa el gran sífó vertical de desguàs descrit amb anterioritat, fins als peus de la torre del Pretori, estructura que es troba adossada al mur meridional que delimitava la Plaça de Representació. Constructivament, la canalització d'*opus signinum* presenta una amplada interna de 30 cm, mesura que equivaldria a un peu romà; les parets laterals que delimitarien aquest canal presenten unes mesures que oscil·len entre els 18 i els 25 cm, i doten aquesta estructura d'una amplada total al voltant dels 80 cm, amb una lleugera inclinació nord-sud en direcció al mar. Pel que fa a la seva fonamentació, ja hem comentat que presenta una gran base amb una tècnica constructiva a base de *caementicium*, tot i que aquesta conserva en alguns punts restes força deteriorades d'un arrebossat de calç a la seva cara frontal. Si bé el seu estat de conservació no és el més òptim, es conserva en prou trams per descartar un possible enllosat o placat de marbre frontal de tipus ornamental en aquesta estructura ja que no hem pogut observar cap marca o indicatiu que ens indiqui el contrari. Tot i que la seva interpretació ens ha generat certs dubtes, la seva construcció ha de ser posterior a l'edificació del circ ja que, estratigràficament, cobreix la pavimentació del *visori*, tot i que creiem que coexisteixen, i funciona de manera coetània amb la resta de l'edifici circense; en aquest sentit, tant la tècnica constructiva i les dimensions que presenta com algun material ceràmic recuperat en la seva fonamentació (un fragment de vora d'una àmfora hispànica Haltern 70 que es pot situar des d'època flàvia fins a època antonina) ens porten a pensar en una cronologia del segle II dC. Aquesta canalització hidràulica

complementava el complex sistema de drenatge d'aquest sector del complex provincial de la colònia de Tarraco format pels grans sífons verticals de desguàs i els desnivells constructius de la pavimentació del *visori*, tot i que tampoc no podem descartar una funcionalitat més monumental o decorativa relacionada amb l'ornamentació del circ, si bé el seu estat de conservació no ajuda en aquest sentit.

Finalment, l'últim aspecte arquitectònic que es pot relacionar amb l'edifici del circ és la documentació de bona part de la graderia septentrional d'aquest edifici, concretament s'han tret a la llum les dues grades superiors corresponents a la *summa cavea*, un tram que fins ara havia restat ocult sota un dels murs moderns que delimitava el pati de l'antiga Casa dels Militars, fet que ha permès obtenir una nova visió d'aquest sector septentrional de l'edifici circense amb la secció completa de tota la graderia nord, des del *podium* fins al *visori*. Tot i que a la major part d'aquests nous trams de la graderia només s'observen les marques o empremtes en negatiu que han deixat els carreus (espoliats en èpoques posteriors) i alguns encaixos d'aquests amb la fonamentació de *caementicium* de la grada, cal destacar que en algun petit tram se n'han conservat alguns d'originals *in situ*; concretament, es tracta d'un conjunt de quatre carreus de pedra local de tipus Mèdol adjacents entre si, amb una llargada total aproximada d'uns 5 metres, tot i que no segueixen un patró metrològic comú (les seves dimensions oscil·len entre els 86 cm i els 142 metres). Un dels aspectes més interessants d'aquests carreus és que al llit o part superior s'hi pot apreciar el desgast i l'erosió soferta amb el pas del temps per la seva utilització continuada com a seient, mentre que la part que restava coberta pel carreu que ocupava la grada immediatament superior no presenta aquest grau de deteriorament. Sabem que aquests carreus són originals i formaven part de la grada del circ de Tarraco perquè es van localitzar lleugerament desplaçats de la seva posició original, fet que ens ha permès observar com les diferents perforacions i marques existents a la cara posterior dels carreus han quedat fossilitzades en positiu a les fonamentacions de *caementicium*

que conformen la graderia, i coincideixen perfectament les unes amb les altres (Fig. 7). De totes aquestes marques se n'ha de destacar una en concret: es tracta d'una incisió en forma de lletra L majúscula a la cara posterior d'un dels carreus (amb unes dimensions de 16 cm d'alçada, 8 cm d'amplada, un gruix de la lletra de 0,9 mm i una profunditat d'aquesta de 0,3 mm) que s'ha interpretat com una marca de pedrera que permetia als obrers saber com anava col·locat el carreu, informació facilitada molt amablement per la doctora Diana Gorostidi. Deixant de banda aquest conjunt de carreus localitzats en la seva posició original, en el transcurs del desmuntatge del mur modern de la Casa dels Militars que tapava aquest tram de la grada se'n van recuperar d'altres, també de pedra local de tipus Mèdol, que havien estat reaprofitats i provenien tots del mateix edifici del circ; alguns d'aquests carreus presentaven forats quadrangulars en alguna de les seves cares, orificis que creiem que no es corresponen amb marques o incisions de palanca i que potser es podrien relacionar amb possibles encaixos per encabir-hi pals de fusta i crear una possible estructura de *velum*, estructura documentada en altres edificis circenses (Cebrián *et al.*, 2009, p. 47), tot i que de moment no estem en disposició de poder afirmar que aquest fet és donés al circ de Tarraco.

En relació també amb la graderia septentrional de l'edifici circense, són força interessants els resultats obtinguts al petit carreró que co-

munica el carrer Enrajolat amb el carrer Major de Tarragona: en tot aquest espai s'han continuat localitzant les dues grades superiors corresponents a la *summa cavea*, amb les diverses empremtes en negatiu dels carreus espoliats, sense observar en cap moment qualsevol tipus de trencament en el seu traçat, fet que ens permet constatar arqueològicament la presència d'aquesta graderia septentrional de manera continuada, almenys, fins a l'altura de l'actual carrer Major. Aquest fet és interessant, ja que tot i conèixer i tenir constància arqueològicament de l'existència d'una gran escala en hemicicle que comunicava l'anomenat *pulvinar* circense amb la Plaça de Representació, aquesta potser no marcava una ruptura o separació amb la resta de la graderia, sinó que permetria també una comunicació lateral i directa amb la resta de la graderia septentrional que quedava a ambdós costats.

2.6. Material lapidi

Si bé en el transcurs de la nostra intervenció s'han pogut recuperar una gran quantitat de fragments de marbre, tots han aparegut en posició secundària formant part o bé dels farciments constructius tardans que ens marquen l'abandonament de l'edifici circense o bé dels nivells de cronologia medieval, tot i que no hi ha cap dubte que formaven part dels conjunts escultòrics que decoraven tant la Plaça de Representació com el mateix circ. En aquest sentit, es poden destacar fragments de placats parietals, algunes motllures de cornisa i diversos fragments d'estries de columna, així com quatre fragments amb inscripcions corresponents a pedestals d'estàtua, dedicatòries o bé inscripcions de tipus honorífic.

Tot i això, l'element més destacable és un petit fragment de marbre de Luni-Carrara on es pot observar una figura masculina de la qual es conserva el tors, el braç dret i la part superior de les cames; aquesta figura recolza el pes del cos sobre la cama dreta, mentre que al voltant del coll es pot observar una tela o clàvide. Amb la mà dreta agafa probablement una bossa (*marsupio*), un dels atributs del déu Mercuri

Figura 7. Conjunt de quatre carreus originals e la grada del circ

i que ens permet relacionar aquest fragment d'escultura amb aquesta divinitat romana, informació facilitada molt amablement per la doctora Eva Koppel. Si bé el seu estat fragmentari no permet extreure més conclusions, podria ser que aquest relleu es pogués relacionar amb les curses que tenien lloc al circ i que la bossa fes referència als diners que, juntament amb la palma de la victòria, obtenien els guanyadors. La seva cronologia s'hauria d'ubicar entre finals del segle I i principis del segle II dC.

3 Conclusions

La intervenció arqueològica efectuada al carrer Enrajolat de Tarragona ens ha permès documentar l'evolució diacrònica d'aquest sector de la ciutat, començant en època romana amb la construcció del gran Concilium Provinciae Hispania Citerioris i l'edifici del circ romà ocupant la terrassa inferior d'aquest gran complex provincial (finals del segle I dC), continuant amb l'amortització i l'abandonament del mateix edifici circense com a gran recinte d'espectacles en època tardana (segle VI), passant en època medieval com una zona de pas oberta

lliure d'edificacions o àmbits de tipus domèstic i finalitzant en època moderna amb una sèrie de grans construccions que, de moment, ens resulten difícils de poder interpretar.

Si bé l'edifici del circ romà de Tarragona està força estudiat i és ben conegut, i forma part del conjunt monumental declarat Patrimoni de la Humanitat, els resultats obtinguts en aquesta nova intervenció arqueològica ens permeten una nova aproximació a la seva arquitectura, amb noves dades arquitectòniques que ens amplien el coneixement sobre el seu funcionament estructural, sobretot pel que fa al sector nord de l'edifici: tenim molt clar l'aspecte del *visori* com una gran plataforma plana, la seva connexió amb la part superior de la *summa cavea*, els pendents constructius d'aquesta pavimentació formant part d'un sistema de drenatge molt més complex amb pous de desguàs i una gran canalització hidràulica adossada al mur meridional que delimitava la gran Plaça de Representació, estructura inèdita i de la qual no es tenia constància arqueològica fins aquest moment, o el nou aspecte de la graderia septentrional, amb la secció completa d'aquesta entre el *podium* i el *visori* (Fig. 8).

Figura 8. Vista aèria general de les estructures arqueològiques del carrer Enrajolat

Tot i això, l'aspecte arquitectònic més interessant que s'ha documentat relacionat amb el circ romà és la gran empremta en negatiu que hem interpretat com una possible tribuna d'autoritats, tant per les seves dimensions com, sobretot, per la seva ubicació en el context general de l'edifici a l'altura de la *meta prima* i en el punt on la grada canvia lleugerament el seu traçat en direcció a l'interior de l'edifici per connectar amb la seva capçalera. Aquest fet, juntament amb la continuïtat de la graderia septentrional fins a l'altura del carrer Major, ens podria fer plantejar l'aspecte que fins ara sempre s'havia donat a la zona central coneguda com a *pulvinar*, tot i que seria convenient disposar de més dades arqueològiques per poder aprofundir-hi amb més exactitud. Si tenim en compte la proporcionalitat existent en els grans edificis públics romans, una hipòtesi a contrastar arqueològicament seria l'existència o no d'una altra possible tribuna o templet equivalent al que hem documentat en aquesta intervenció a l'altre costat de la graderia, a l'entorn de l'actual plaça dels Sedassos, fet que ens podria plantejar alguns dubtes sobre si el *pulvinar* tindria també una tribuna construïda seguint l'eix de simetria de les tres terrasses que conformen el Concilium Provinciae Hispania Citerioris, amb la qual cosa podria, en certa manera, tapar la perspectiva del gran temple dedicat a August ubicat a la terrassa superior, o simplement podem parlar de la gran escala monumental en hemicicle en aquest eix de simetria, escala que creiem que també hauria de connectar amb la graderia septentrional de l'edifici a ambdós costats i estructura que sí que està contrastada i documentada arqueològicament.

A partir del segle VI, amb l'abandonament del circ i la seva pèrdua de funcionalitat com a gran edifici públic d'espectacles, aquest sector septentrional concret de l'edifici (zona del carrer Enrajolat) és amortitzat com a zona oberta de pas; arqueològicament, en el transcurs d'aquesta intervenció, no hem documentat cap evidència que es pugui relacionar o bé amb zones o edificis d'hàbitat o bé amb àrees destinades a abocador, fet que sí que s'ha documentat en altres àrees pròximes o adjacents a aquesta

zona d'estudi, com pot ser el cas de l'interior de la mateixa volta llarga (Piñol, 2000a), el carrer Vilaroma (Piñol, 2000b), la plaça Sedassos (Piñol, 2000c) o, més actualment, el carrer Trinquet Vell (Codex, 2014), amb tota una sèrie d'estructures relacionades amb la urbanització de tot aquest sector de l'arena del circ. Aquesta manca d'evidències relacionades amb àmbits domèstics ens fa pensar que la zona del *visori* del carrer Enrajolat va quedar fossilitzada com una zona oberta de pas, lliure d'edificacions.

Aquesta dinàmica urbana creiem que es fa extensible, posteriorment, en època medieval, ja que tampoc s'ha documentat cap evidència que es pugui relacionar amb habitatges domèstics durant aquest període cronològic. Tenim molt clar que l'entorn del carrer Enrajolat quedarà fixat com una via o espai de circulació en un moment posterior al segle XIII (via ubicada intramurs després de l'ampliació de l'espai urbà en aquest sector de la ciutat amb la construcció, a mitjan segle XIV, de la fortificació coneguda amb el nom de *la Muralleta* a l'altura de l'actual Rambla Vella), gràcies a la documentació d'una sèrie de pavimentacions, segurament reformes successives d'una mateixa via, que potser es poden relacionar amb l'anomenat *carrer de la corderia*, carrer que ja apareix citat en alguns manuscrits a principis del segle XV. Tot i que també hem documentat una pavimentació relacionada amb un conjunt ceràmic que ens pot situar en un moment anterior al segle XIII, de moment no parlariem tant d'una via sinó més aviat d'una zona oberta de circulació; en aquest sentit, la seva tècnica constructiva a base de còdols i pedres, no tan acurada si la comparem amb les pavimentacions medievals posteriors al segle XIII, podria ser un indicatiu de la seva ubicació probablement fora del recinte emmurallat que configurava l'espai urbà medieval i que estava delimitat per l'anomenat *Mur Vell*, formant part de la zona extramurs coneguda com *el Corral* en els mateixos textos medievals.

Finalment, en el transcurs de l'època moderna, tenim importants evidències estructurals a l'entorn de l'actual torre del Pretori i a la baixada Peixateria, si bé la seva funcionalitat, de moment, ens resulta difícil de poder inter-

pretar. Basant-nos en la seva envergadura, les seves dimensions i la seva tècnica constructiva creiem que haurien de correspondre a estructures de caràcter defensiu o militar, sense descartar tampoc una possible funcionalitat eclesiàstica, tot i que paradoxalment no apareixen reflectides en cap dels gravats o plànols antics que hem consultat i que fan referència a aquest sector concret de la ciutat de Tarragona.

Bibliografia

- ALFÖLDY, G. (1975). *Die römischen Inschriften von Tarraco*. Berlín. 2 vol. (Madrider Forschunguen; 10)
- ÀLVAREZ PÉREZ, A. [et al.] (2009). *El marmor de Tarraco: Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Hic et Nunc; 6)
- ANDRÉS DE PALMA DE MALLORCA, P. (1956a). *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*. Vol. 1. Tarragona: Diputació Provincial de Tarragona, p. 39-55. (Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV; 13)
- (1956b). *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*. Vol. 2. Tarragona: Diputació Provincial de Tarragona, p. 82-89. (Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV; 13)
- CEBALLOS, A. (2007). “Geografía y cronología de los *ludi* en la Hispania romana”. *Caesaraugusta*, 78, p. 437-454.
- CEBRIÁN, R.; HORTELANO, I.; RUIZ DE ARBULO, J. (2009). *El circo romano de Segóbriga (Saelices, Cuenca)*. Cuenca. (Publicaciones del Parque Arqueológico de Segóbriga, Serie Minor; 5)
- CIANCIO, P. (2001). “Il Circo Massimo: la creazione di un modello architettonico”. A: *El circo en Hispania Romana*. Catàleg de l'exposició feta al Museo Nacional de Arte Romano (Mèrida), p. 13-25.
- CODEx (2014). *Memòria d'intervenció arqueològica al c/ del Trinquet Vell, dins del “Projecte bàsic i d'execució per a l'arranjament del c/ Trinquet Vell. Tarragona, Tarragonès”*. Memòria inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- DUPRÉ, X. (2004). “Edificios de espectáculo”. A: DUPRÉ, X. (dir.). *Las capitales provinciales de Hispania. Tarragona: Colonia iulia urbs triumphalis Tarraco*. Roma: Erma di Bretschneider, p. 55-72.
- DUPRÉ, X.; MASSÓ, M. J.; PALANQUES, M. Ll.; VERDUCHI, P. A. (1988). *El Circ romà de Tarragona. I: Les voltes de Sant Ermenegild*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. (Excavacions Arqueològiques a Catalunya; 8)
- El renaixement de Tàrraco 1563: Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde: Exposició, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona* (2004). Tarragona.
- ESTEBAN, M. (2005). “Huesos de vaca; yunques de Herrero”. *Butlletí Arqueològic [Tarragona]*, 27, p. 221-250.
- GIBERT, G. (2002). *Postals de Tarragona de principis del segle XX*. Tarragona: Casa Pau de les Postals. [Recull d'imatges]
- KAGAN, R. (dir.) (1986). *Ciudades del Siglo de Oro: Las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*. Madrid: Ediciones El Viso.
- MACIAS, J.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A. (1994). “Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tarraco. Del Baix Imperi a l'edat mitjana”. *Pyrenae*, 25, p. 225-243.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. (2011). “Tarragona romana. República i Alt Imperi (218 aC - 265 dC)”. A: DUCH, M. (dir.). *Història de Tarragona. 1: Tàrraco clàssica i prehistòrica*. Lleida: Pagès editors.
- MENCHON, J.; MASSÓ, J. (1998). *Les muralles de Tarragona: Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II aC - XX dC)*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona.

- MENCHON, J.; REMOLÀ, J. (1993): "La adaptación del urbanismo medieval a las estructuras monumentales de época romana en Tarragona: el sistema de fortificaciones". A: *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*. Vol. II, p. 77-86.
- NEGUERUELA, I. (1985). "Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas". A: *Quaderns d'Història Tarraconense*, V, p. 59-75.
- PASCUAL, I. (2001). "El circo romano de Sagunto". A: *El circo en Hispania Romana*. Catàleg de l'exposició feta al Museo Nacional de Arte Romano (Mèrida), p. 155-174.
- PIÑOL, LL. (1995). *El circ romà de Tarragona: noves intervencions arqueològiques. Estudi històric i arquitectònic de l'edifici*. Tesi de llicenciatura. Tarragona.
- (2000a). "Voltes del Pretori (C/ Enrajolat i Casa dels Militars)". A: *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. Servei Arqueològic, p. 89-107.
- (2000b). "Carrer Vilaroma, 4-6". A: *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. Servei Arqueològic, p. 189-195.
- (2000c). "Plaça Sedassos, 16-20". A: *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. Servei Arqueològic, p. 275-283.
- (2000d). "El circ romà de Tarragona. Qüestions arquitectòniques i de funcionament". A: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Tàrraco 99: Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona: El Mèdol: Universitat Rovira i Virgili, p. 53-60. (Documents d'Arqueologia Clàssica; 3)
- Planimetria Arqueològica de Tàrraco* (2007). Capítol 4. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- RUIZ DE ARBULO, J.; MAR, R. (2001). "El circo de Tàrraco. Un monumento provincial". A: *El circo en Hispania Romana*. Catàleg de l'exposició feta al Museo Nacional de Arte Romano (Mèrida), p. 141-154.
- SALVAT, J. (1961). *Tarragona Antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII al XIX)*. Tarragona: Ayuntamiento de Tarragona, p. 180-193.
- Tàrraco en la fotografia del segle XX: 1939-1979* (2002). Tarragona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.
- TARRAGÓ, S. (1993). "A la recerca d'una identitat perduda: el Circ romà de Tàrraco". A: MAR, R. (ed.). *Els monuments provincials de Tàrraco: Noves aportacions al seu coneixement*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, p. 269-295. (Documents d'Arqueologia Clàssica; 1)
- VITRUVI (1955). *Los diez libros de Arquitectura*. Barcelona. (Obras Maestras)